

Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi

Jonathan P. Berkey, (Trc. İsmail Eriş)
Klasik yay. 2009

Melike Bucak
Anadolu Üniversitesi, İlahiyat Önlisans
melikebucakmelike@gmail.com

Geliş Tarihi: 29-07-2019 Kabul Tarihi: 22-08-2019

ORTA ÇAĞ'DA İSLAMİ EĞİTİM

Bu çalışma Jonathan P. Berkey tarafından Princeton Üniversitesi'nde yapılan doktora tezinin kitap haline çevrilmiş halidir. Berkey bir seminer dersinde Memlûkler tarihini inceleme fırsatı bulmuş ve bir hocasının tarihin ne kadar heyecan verici bir konu olabileceği fikrini aşılmasıyla proje şekillenmiştir. Eğitimi Princeton Üniversitesi'nde tamamlayan Jonathan P. Berkey, Davidson College'da uluslararası araştırmalar (James B. Duke) profesörü ve tarih bölümü başkanıdır. Araştırma ve çalışmalarının odak noktasını orta çağ döneminde İslam, özellikle de Mısır ve Suriye'de İslam kültürü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra klasik, orta çağ ve modern dönem Ortadoğu Tarihi, 19. ve 20. yüzyıllarda Arap Dünyasında milliyetçilik ve sömürgecilik, cihat, Haçlı seferleri, kültürler ve medeniyetler konulu dersler vermektedir.

Jonathan Berkey 274 sayfadan oluşan bu eserinde dönemin önde gelen ilim merkezlerinden Memlûk Kahire'sine odaklanmıştır. Eserin tercümesini İsmail Eriş yapmıştır. Eser giriş kısmıyla birlikte yedi kısımdan oluşmaktadır. Bu yedi kısım eğitim, kurumlar, müderrisler ve hamiler: ilim dünyasının meslekleri, din eğitimi ve askeri seçkinler, kadınlar ve eğitim, seçkinlerin ötesinde eğitim ve şehirli toplum başlıkları altında yazılmıştır.

İlim Yolunda Seyahat

Berkey, ilk bölümde Hz. Peygamber'in "İlim Çin'de bile olsa arayınız." hadisiyle başlayarak ilim ve bilgiye verilen değeri ortaya koymuştur. Bu sebeptendir ki "Orta çağ Müslümanları", ilim tahsili için dünyanın sonu sayılan yerlere seyahat ediyorlardı. İlim, özellikle de dini ilim

arayışı her zaman övgü ve teşvike layık bir eylem olmuştur. Bir Müslüman'ın durumuna göre hayatta ihtiyaç duyacağı bilgi ne ise onu elde etmeye çalışması gerekirdi. Örneğin inananların her biri namaz, oruç, zekât ve hac konusunda Allah'ın ne emrettiğini bilmek zorundaydılar. Tüccarlar hukukun kerih gördüğü uygulamalardan kaçınmaya yetecek kadar hukuk bilgisine sahip olmak zorundaydılar. Yazara göre Müslüman toplumun diğer her şeyden fazla değer verdiği ve nesilden nesle naklettiği bu ilim, hayatın ihtiyaçlarından kopuk vücuda gelmiş bir kaideler koleksiyonu değildir. Aksine önemli olan ilim, büyük ölçüde, erkek ve kadınların nasıl yaşamaları gerektiğine dair esasların ilmiydi ve bu nedenle bizzat Müslümanları, ortaya koyduğu prensiplere göre hareket etmeye zorlamaktaydı. Eserde "İlimden daha güçlü hiçbir şey yoktur. Sultanlar insanlara hükmeder, âlimler de sultanlara...", gibi hadislerle İslam'ın öğrenmeye ve ilme yaptığı vurgu gösterilmiştir.

"On dördüncü asırdaki Müslüman bir yazar, rutin olarak bir âlimin bin abidden fazla manevi güce sahip olduğunu vurgulayabiliyordu. Acaba o çağdaki kaç Avrupalı böyle bir iddiada bulunabilirdi? İslamiyet daha başlangıçtan itibaren bir ilim ve irfan dini, Müslümanlar da bilgi ve eğitime diğer her türlü insani eylemin üzerinde değer veren bir toplumdur."¹

Şahsi İrtibat

Eğitimde hoca ve talebe arasındaki ilişki çok önem arz etmektedir. Hoca ve talebenin kişisel etkileşimine dayanan bu eğitim modeli kurumsal değil de kişisel bağın önceliğini gösteriyor. Eğitim mekân değil hocaya göre değerlendirildiği için öğrenciler kariyerlerini hocalarının şöhreti üzerine inşaa etmişlerdir.

¹ Berkey, a.g.e., S.16

Birçok kişinin biyografisinde hoca ve şeyhlerinin isimleri eklenmiş, fakat eğitim aldığı yerlerle ilgili hiçbir şey bulunmamaktadır. Örneğin “Süyuti, otobiyografisinde, entelektüel meşguliyetin farklı alanlarındaki başarılarını geniş bir şekilde sayar. Listesinin sonunda tıbbın yanında kıraat ilmini zikreder. Süyuti bu alanda hiç hocası olmadığı için onu öğretmeye cesaret edemeyeceğini belirtmiştir. Problem Süyuti’nin eğitimsiz olması değil aksine bu konuda bir kitap bile yazmıştı, fakat bilgisinin herhangi bir muteber âlime dayanarak gelecek nesillere aktaramıyor oluşuydu.”²

Eğitimde şifahi yöntem esas alınsa dahi kitabet de eğitim öğretimin bir parçası olmuştur. Yazma süreci, şeyhin aracılığıyla ve ezberlenerek öğrenilenleri kalıcı hale getirmiştir. Ezber metodu Yahudi eğitiminde olduğu gibi İslami ilimlerin neredeyse tamamında uzmanlaşma sürecinde çok önemli bir rol oynamıştır. “Hem Memlûkler’e hem de daha önceki dönemlere ait tabakat³ eserleri, muhteşem hafıza yetenekleriyle iftihar eden âlimleri öven madde başlıklarıyla doludur.”⁴ Fakat ezberlemek tek başına yeterli değildir. Bir öğrenci öğrendiğini uygulamaya koymak için ezberlemenin yanı sıra anlamak da zorundadır. Hafızaya dayanmaktan ziyade aktif olarak münazara ve tartışmalara katılmanın ehemmiyeti vurgulanmaktadır.

Bilginin sonraki nesillere nakli sıradan bir şekilde gerçekleşmemiştir. Nakil işi icazet yoluyla, nakle yetkin olduğu düşünülen talebeye verilmiştir. “Şüphesiz icazet sistemi orta çağların ilerleyen dönemlerinde istismar edilen bir konu haline geldi. İcazetin değerini belirleyen râvi zinciri uydurma nakiller içerebilirdi. Mesela bir râvinin ölüm tarihi ile bir sonrakinin doğumu arasında kronolojik boşlukların olması veya fazla genç olmaları ya da coğrafi uzaklıkları sebebiyle zincirin bir önceki halkasını teşkil eden şeyhten hakikaten icazet almış olmaları mümkün olmayan râvilerin yer alması gibi. Bir çocuğun elindeki yaşlı birinden alınmış icazet, daha genç birinden alınmış icazete göre her şeyden önce daha az ismin yer aldığı bir senet zincirine sahip olacaktır. Senette daha az ismin yer alması onun

muasırlar nazarında daha sağlam olması demektir. Zira teorik olarak daha az isim demek bilginin intikalinde hata ihtimalinin daha az olması demektir.”⁵

Eğitim Merkezleri

“Memlûkler dönemine gelindiğinde eğitimin çoğu, İslami bilginin intikaline yardımcı olmak gibi dini bir gaye için tesis ve vakfedilmiş olan belli kurumlar çerçevesinde gerçekleşmekteydi.”⁶ Bu kurumların en önemlisi hiç şüphesiz medreselerdir. Memlûk döneminde ağırlıklı olarak dini ve hukuki ilimlerin eğitimine tahsis edilmiş yüzün üzerinde müessese Kahire’de kapılarını açmıştır. Kahire İslami ilimlerin eğitim ve öğretiminde Müslüman dünyanın her köşesinden hocaları ve talebeleri cezbeden kozmopolit bir merkez olmuştur. Berkey’in tespitine göre Memlûk Kahire’sinde medrese Şam, Bağdat gibi bölgelerde olduğu gibi bütünüyle eğitime tahsis edilmiş kurumlar değillerdi. Dini ve hukuki eğitim medrese dışında da gerçekleşmekteydi. Eğitim merkezi olarak cami ve sûfi hankahları da kullanılmıştır. Camiler İslami ilimlerin görülmesi dışında medreselerin ihtiyaçlarını sağlayacak gelirlerin karşılanmasında da katkı sağlamıştır. Özellikle Ezher, Hâkim, Barsbay ve İbn Tulun vb. camiler eğitim için önemli mekânlar olmuşlardır. Öğretim kurumlarının vakıflarla desteklenmesi eğitim kurumları arasında hiyerarşiye yol açmıştır. Bu rekabete hocalara verilen maaş ve mansıp⁷ sebep olmuştur.

Akademik İstihdam

Berkey, eserin dördüncü bölümünde müderrislerin meslekleri ve mansıplara atanma şekillerinden bahsetmiştir. Ulemanın çoğunun zengin tüccarlarla arasında sosyal bir farklılık yoktur. İyi yetişmiş bir hoca ciddi miktarda maaş alabilirdi. Bu yüksek maaşlar nedeniyle din âlimlerinin bazıları mal mülk edinmek için bilgilerini istismar etmişlerdir. İbnü’l-Hac da ulemanın zenginlik ve dünyevi makama karşı artan ilgisinden rahatsız olmuştur. Tenkidini “eskiden bir kişi parasını ilim kazanmak için harcarken, şimdi bilgisi vasıtasıyla para kazanıyor” diyerek özetlemiştir. Yazara göre parayla makam satın alma uygulaması söz

² Berkey, a.g.e.,33

³ Aynı çağda yaşamış, aynı ilim dalıyla uğraşmış kişiler, âlimler.

⁴ Berkey, a.g.e.,41

⁵ Berkey, a.g.e.,45,46

⁶ Berkey, a.g.e., 59

⁷ makam

konusuydu. “Hocalık makamları satılabilir olduğunda, bu makamlara atanmak da ister istemez arzu edilen bir ticari meta oluyordu. Ulemanın Memlûk Kahiresindeki çeşitli okulların müderrislik mansıplarına atanmasını fiilen kim kontrol ediyordu? Bazı müderrislik makamları ciddi miktarda maaşa sahip oldukları için bu soru kesinlikle lüzumsuz bir soru değildir. Bu makamların kontrolünü elinde bulundurmak, çok değerli bir hamilik şeklini de kontrol etmek demektir. Müesseseyi kuran, yapılacak atamalara tesisin kurulmasından sonra da müdahil olmaya devam ediyor ve ilk atadığı kişilerin vefatlarından veya görevden ayrılmalarından sonra yerine geçecek kişileri belirleyebiliyordu.”⁸ Berkey’e göre atamalarda ulema-iktidar ilişkisi de son derece etkili olmuştur. Hamilik sayesinde yüksek mansıplarda bulunan ulema, görevlerini ellerinde tutabiliyor ve hatta bu görevleri yakınlarına devredebiliyorlardı. Eserde en çok dikkatimi celp eden uygulamalardan biri de ulemanın birden fazla hocalık makamını elinde bulundurabilmeleridir. “Böyle bir sistem açıkçası suiistimale açıktı, zira bir âlim birkaç makamı eline alabilir ve kendisinin ders veremediği makamlar için vekiller tutabilirdi. Bu Memlûk dönemi okullarının ortak özelliği haline gelmişti ve müderrisler sıklıkla öğrencilerini vekil tayin ediyorlardı.”⁹ Yazara göre vekil hocalık, dini ilimlerin intikalinde fark edilir bir rol oynamıştır. Kahire okullarında maaşlı hocalık makamlarına yapılan atamaların büyük kısmının eğitilmiş seçkinlerin takdir ve hamiliğine bırakılmış olduğu görülmektedir. Fakat ilmi kariyerde zenginlik önemli kabul edilse de kişinin babasının önde gelen bir hoca olması da çok önemli bir faktör olmuştur. Tabakat eserlerine bakıldığında çoğu ulemanın ilk hocası olarak babası zikredilmiştir. Babanın ulema sınıfıyla olan ilişkisi ve sahip olduğu mansıp oğlunun ilmi geleceği için belirleyici bir rol oynamıştır. Oğul babanın sahip olduğu mansıba sahip olabilmektedir. Şayet bir âlimin birden fazla oğlu varsa makamları paylaşabilirlerdi. Bu uygulama bazen vakfiyelerle güvence altına alınmıştır. Çocuk küçük yaşta olsa dahi babasının yerine geçebilmiştir. Ders veremeyecek kadar küçükse veya ders verebilecek yeterliliğe sahip değilse yerine vekil tayin edilmiştir. Ancak yazar, geç

Memlûk döneminde durumun değiştiğini, yazılı vakfiyelerde oğulların babaların yerine geçmesine rastlanmadığını, aksine en uygun kişinin atanmasının emredilmeye başlandığını belirtmektedir.

Kışladan Eğitime

Eğitimin şekillenmesinde askerler de etkin olmuştur. Berkey, eserin beşinci bölümünde askeri sınıfın dini eğitimle olan bağına değinmiştir. “Geç dönem orta çağ Kahire’inde yükseköğretim dünyası tamamıyla delişmen, çoğunlukla Türkçe konuşan, Müslümanlıkları su götürür, siyasi ve askeri gücü tekellerine almış Memlûk askerlerine dayanıyordu. Memlûkler’in din eğitimine mali desteklerinin boyutu hiçbir şekilde azımsanamaz.”¹⁰ Askeri sınıf hem Bahri Memlûkler hem de Burci Memlûkler döneminde eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Ekonomik zayıflamanın görüldüğü Burci Memlûkler döneminde bile 60 eğitim kurumunun askeri sınıf tarafından desteklendiğini görmekteyiz. Yazar askeri sınıfın eğitime de değinmiştir. En azından teoride bütün Memlûkler’in, İslam’ın hiç değilse temel dini pratiklerine ve bir miktar fıkıh eğitimine muhatap olduklarını ele almıştır. Dil probleminde ötürü eğitimin başlangıç aşamalarının ilerisine geçememişlerdir.

Memlûklerde bilginin intikalinde en önemli araç hadis ilmi olmuştur. Yazara göre Memlûkler’in saltanat kışlalarından çıkıp hadis okuma oturumlarına katılmaları devamlı olarak yüksek İslami öğretime muhatap olduklarını da göstermektedir. Bu bölümde eğitim kurumları ile kabirler arasındaki bağ dikkatimi çekmiştir. Bağ o kadar kuvvetliymiş ki, birçok müessese türbe diye bilinmekte, fakat okul olarak işlev görmekteymiş. “Vakfiyeler özellikle medreseler içerisinde veya bitişiğinde inşa edilmiş türbeler için imam, Kur’an karileri ve diğer bazı küçük din görevlisi makamlarının sağlanmasını şart koşuyordu. Burada amaç, on beşinci yüzyılın sonlarına ait bir vakfiyenin ifadesiyle, “türbede medfun bulunanların ruhları için düzenli olarak Kur’an kıraati” yapılmasıydı.”¹¹

Bilginin İntikalinde Kadınlar

Yazar eserin altıncı kısmını Kahire’de kadınların eğitime ayırmıştır. Yazara göre

⁸ Berkey, a.g.e., 118 - 119

⁹ Berkey, a.g.e., 138

¹⁰ Berkey, a.g.e., 151

¹¹ Berkey, a.g.e., 170

askeri sınıfa kıyasla konuştukları dil itibarıyla kadınlar daha avantajlıydılar. Fakat kadın olmaları onlara toplumsal ve hukuki sınırlamalar getirmiştir. “Kadınlar yükseköğretim kurumlarında sunulan ve vakıflarla desteklenen resmi eğitimde müderris ya da öğrenci olarak hiç rol oynamamıştır. Memlûk döneminin tarih ve tabakat kitapları, bir kadının müderrislik makamına veya vakıflarla desteklenen eğitim kurumlarında nazırlık hariç herhangi bir pozisyona atanmasıyla ilgili tek bir örnek ortaya koymamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla hiçbir kadın resmen dini ilimlerde öğrencilere burs veren herhangi bir kuruma öğrenci olarak kaydolmamıştır. Kadınlar hukuk veya toplumsal gelenekler tarafından medreselerin ve diğer benzer kurumların sistematik hukuk eğitiminin yetkin elemanlar yetiştirdiği fikhi, dini veya bürokratik mesleklere etkin katılımdan hariç tutuluyorlardı. Kadınların düzenli ve devamlı eğitim sunan bu okullardan resmi olarak dışarda tutulmalarının bir sebebi de, erkek öğrencilere ev sahipliği yapan bir kurumda kadınların varlığının cinsiyete dayalı sınırlara ve tabulara karşı özünde bir tehdit oluşturacağı düşüncesi idi.”¹²

Ulemanın elit kesimine bakıldığında soylarından gelen kızları okutmak için özel dikkat sarf ettikleri görülmektedir. Kadınların hadis rivayetinde mahiyetleri büyük olmuştur. “Birçok kadının önde gelen râvilerden hadis nakleden hayattaki tek kişi olarak öne çıktıkları kaydedilmektedir.”¹³ Büyük âlimleri bile etkileyecek derecede iyi yetişmiş “Fatıma el-Bağdadiyye, Ayşe” gibi birçok kadın görülmektedir. Yazara göre kadınların fıkıh gibi alanlarda yoğun bir eğitim almaktan hariç tutulmalarının arka planında kadınların analitik ve muhakeme kabiliyetlerini ortaya koyabilmeleri, entelektüel açıdan erkekler üzerinde hâkimiyet kurmaları tehdidi taşımasıdır. Kitaptaki bu bölümün kısa bir versiyonu Nikki Keddie ve Beth Baron’un neşrettiği Ortadoğu tarihinde cinsiyet meseleleri konulu eserde yer almaktadır.

Kolektif Dini Hayat

Son bölümde eğitimli sınıfın toplum içindeki konumuna değinilmiştir. İbnü’l-Hac İslam geleneğinin ulemayı bu dünyanın maddi

zevklerinden uzak durmaya teşvik eden unsurlarını göz önüne alarak, elit kesimin gösterişli kıyafetler giymesini, moda takıntısını kısaca deformasyona uğramasını sert bir şekilde eleştirmiştir. Eleştirilerin merkezinde tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlarda birkaç eser okuyanların kendilerini ulema sınıfından zannetmeleri vardır. Eleştirilerin sebebi, ehil olmayan kişilerin bilginin intikali sürecine katılmaları ve kaliteyi düşürmeleri endişesidir. Ancak ulema sınıfı dışında farklı sınıflardan insanların eğitim süreçlerine ve mekânlarına dâhil olmaları bilginin toplum içinde geniş bir alanda yayılmasına olanak sağlamıştır. Memlûkler dönemi süresince İslam dini ve hukuku derslerine ev sahipliği yapan kurumlar, etraflarındaki mahallelerin hayatı ile gittikçe daha fazla iç içe girmiştir. Eğitim mekânlarının şehirlerle iç içe olması aynı zamanda ibadethane olarak kullanılması halkın eğitim kurumlarıyla bağıni güçlendirmiştir.

“Geniş Müslüman toplum yelpazesinin bilginin intikaline dâhil edilmesi, belki de bizzat eğitim metodu ve sistemin kaçınılmaz bir sonucuydu. Asırlar boyunca orta çağ Batı dünyasında çoğunlukla bizzat okuryazarlık da dâhil olmak üzere yükseköğrenim sadece müesses bir kilisenin hizmetine adanmış din adamları sınıfına tahsis edilmiş bir haktı. Hiç şüphesiz İslam ne bir kiliseye ne de din adamları sınıfına sahipti ve dolayısıyla yaygın toplumsal ilgi ve katılımın önündeki iki temel engelden azadeydi. Aksine bu katılım dini bilginin intikalini düzenleyen en temel değerler tarafından net bir şekilde güvence altına alınmıştı. Özellikle, kurumsaldan ziyade daha kişisel bağlantı ve ilişkilere vurgu yapılması şifahi sözün yazılı söze olan sorgulanamaz üstünlüğü, eğitim sisteminde devamlı bir açıklığı ve gayri resmiliği garanti etmiştir.”¹⁴

Sonuç olarak eğitim sistemindeki bazı eksikliklere rağmen Orta çağ Kahire’sindeki en önemli eğitim kurumları, genelde Müslümanların tesis ettirdikleri fıkıh odaklı eğitim verilen medreselerdir. Esas noktalardan biri de, Kahire okullarını inşa etme ve vakıflarla destekleme kararlılıklarından anlaşıldığı kadarıyla Memlûkler’in eğitime ve dini faaliyetlere karşı ilgilerinin hiçbir zaman kaybolmamış olmasıdır. Özellikle seçkin

¹² Berkey, a.g.e., 192 - 193

¹³ Berkey, a.g.e., 205

¹⁴ Berkey, a.g.e., 248

Memlûkler, kendilerini eğitim kurumları için vakıflar kurmaya götüren ilgi ve bağlarını sonuna kadar korumuşlardır. Özet olarak Orta çağ Kahire'sinde eğitim, resmi ya da gayri resmi devam ettirilmiştir. Eğitim sistemi içinde her sınıf yer almıştır. Böylece bilgi toplumun her kesimine ulaşmıştır. Berkey, bu çalışmasıyla İslam eğitim tarihine önemli bir eser sunmuştur. Yazarın vakfiyeler ve tabakat eserleriyle vermiş olduğu geniş kapsamlı kaynakçası araştırmacılar için önemli bir araç olmuştur. Verilen kaynakçanın kaynakları okumak adına da ön ayak olup merak uyandırdığını düşünüyorum. Aynı zamanda bahsettiği konularla ilgili farklı eserlerden dipnotta örnekler verip eserden kısaca bahsetmesi konularla ilgili daha çok aydınlanmama yardımcı olmuştur. Eserde önemli medreselerin yerleşim planının verilmesinin güzel bir ayrıntı olduğu kanaatindeyim. Memlûklerin, kadınların ve toplumun diğer kesimlerinin İslami eğitimin intikali sürecindeki yeri nedir? Eğitim nerelerde icra ediliyordu? Eğitim kurumları ne derece ehemmiyet arz ediyordu? Memlûklerin dini konulara verdikleri değer ne kadardı? Ulema ve iktidar ilişkisi nasıldı? Kitap bu ve benzeri sorulara açıklayıcı bir şekilde yeterli cevabı vermiştir. Eser ortaçağda İslami eğitimin sosyal tarihi hakkında araştırma yapanlar için iyi bir kaynak olacaktır.

Eserin negatif yönlerine gelirse, aynı konuların ve cümlelerin tekrarlanması kafa karışıklığına ve okumakta zorluğa sebebiyet veriyor. Kitapta çok yoğun olmasa da akademik bir dil kullanılmıştır. Daha akıcı bir üslup kullanılsaydı okumak daha kolay olurdu ve yormazdı. Bunlar dışında araştırma bana göre yeterince kapsamlı ve faydalı olmuştur.